

УДК 329.17

Програмові засади українських політичних партій у дихотомії „націоналізм – демократія”

Юрій Пивоваров,

здобувач наукового ступеня

кандидата політичних наук

на кафедрі політології

Волинського національного університету

ім. Лесі Українки

Стаття присвячена аналізу програм сучасних українських політичних партій націоналістичного спрямування у предметному полі „націоналізм – демократія”. З’ясовується їх ставлення до форм правління та адміністративно-територіального устрою в Україні, до статусу української і російської мов, прав національних меншин тощо.

Ключові слова: політична партія, програма, націоналізм, державна мова, національні меншини, демократія, Україна.

The article analyzes applications of modern Ukrainian nationalist political parties as the research object „nationalism – democracy”. It turns out their attitude towards the forms of government and administrative-territorial structure of Ukraine, the status of Ukrainian and Russian languages, minority rights and so on.

Keywords: political party, program, nationalism, state language, national minorities, democracy, Ukraine.

В Україні існують певні регіональні соціокультурні, економічні та політичні розбіжності, і це цілком природно. Але біда в тому, що вони штучно роздмухуються деякими політиками в егоїстичних партійних інтересах, внаслідок чого суттєво гальмується розбудова повноцінної державності. Певні політичні сили використовують дражливі питання у сфері етнонаціональних відносин для отримання преференцій від виборців, виступаючи в ролі „захисників інтересів” окремих територіальних громад.

Юрій Пивоваров

Ці обставини актуалізують проблему вивчення етнополітичного чинника у діяльності суб'єктів політичного процесу, в тому числі й політичних партій.

В українському дискурсі проблема відповідності націоналізму і демократії перебуває на початковому етапі наукової розробки. У цьому контексті для нас принципово важливим є твердження В. Лісового і О. Проценка, що український націоналізм в сучасній інтерпретації „перебуває у полоні вузької історико-ретроспективної локалізації, тобто обтяжений гріхами інтегрального націоналізму. Надто міцна пов'язаність з діяльністю націоналістичних організацій 30-х – 40-х рр. стала на перешкоді того, щоб його прийняли і засвоїли також інші течії політичної думки та політичні рухи” [1, с. 14].

Метою статті є аналіз програм українських політичних партій національно-патріотичного і національно-демократичного спрямувань на предмет співвідношення демократичної та націоналістичної риторики.

В демократичних суспільствах найпомітніший вплив на розгортання політичного процесу і формування владних відносин справляють політичні партії. Нині їх небезпідставно вважають одним з важливих інститутів політичної системи, який є впливовим чинником стратегії суспільного розвитку.

Політичні партії посідають особливе місце в громадянському суспільстві. Їх специфіка полягає в тому, що, з одного боку, вони є формою самоорганізації громадян, виразниками політичних інтересів певного кола людей, а з іншого боку, через своїх представників, які одержали владу в результаті виборів, стають складовою частиною влади. Саме тому партії є впливовими інститутами демократії, які визначають вектор суспільно-політичного розвитку, в тому числі й у царині міжнаціональних відносин. Вивчення програм цих політичних об'єднань дозволяє проаналізувати їх ідейно-політичний „багаж” з точки зору етнополітичних пріоритетів і ставлення до цінностей демократії.

Для ознайомлення із змістом програм сучасних політичних партій автор користувався значною кількістю довідкової літератури, серед якої слід особливо відзначити тритомне довідникове видання „Політичні партії України” (2005 р.) за редакцією Ю. Шайгородського [2]. Унікальність тритомника полягає в тому, що в ньому вперше зібрано повні тексти статутів і програм 126 політичних партій України, зареєстрованих станом на 15 липня 2005 року.

Інтерес автора викликали програми правоцентристських і правих партій національно-демократичного і націоналістичного спрямування – НРУ, ОУН, КУН, ВО „Свобода” та інших на предмет з'ясування їх позицій з проблем розбудови демократичної держави і формування української нації. Автора цікавило ставлення партій до форми правління

та адміністративно-територіального устрою української держави, розуміння ними таких понять, як „нація”, „політична нація”, „національна ідея”, ставлення до статусу української мови як державної та до російської мови, прав національних меншин тощо.

Україна за історично короткий час пройшла шлях від твердої однопартійності до гіпертрофованої багатопартійності. Перший етап цього процесу був пов'язаний з утвердженням ідеологічного і політичного плюралізму, а також з „протистоянням ідей національної незалежності і демократії, з одного боку, та радянської москвоцентричної ментальності – з іншого. У цій боротьбі враховувались переважно суспільні настрої, емоційний стан населення, а не глибинні його інтереси. Значну роль відігравали й зовнішні фактори. Внаслідок цього гасла були важливішими за детально розроблені програми, а загальнополітичні питання домінували над економічними, соціальними і, тим більше, над проблемами конкретної організації влади” [3, с. 7].

Програми партій націоналістичної орієнтації становлять суміш різних ідейно-політичних напрямів – від відверто шовіністичних з ухилом до жорсткого авторитаризму до ліберально-демократичних. Представників цих партій можна умовно поділити на націонал-патріотів недемократичної орієнтації та націонал-демократів.

Характерні риси партійних програм **націонал-патріотів**, або правих партій національно-радикального спрямування, – інтегральний націоналізм як ідейна основа партійних програм; самостійна зовнішня політика України, орієнтована на протистояння з СНД, Росією; жорстке державне регулювання економіки з метою забезпечення необхідних ринкових перетворень; активна державна підтримка розвитку української мови та національної культури. Це такі партії, як Організація українських націоналістів (ОУН), Конгрес українських націоналістів (КУН), Українська національна асамблея (УНА), Всеукраїнське об'єднання „Свобода”, Українська національна консервативна партія (УНКП), Соціал-національна партія України (СНПУ), Народна самооборона.

У березні 1992 року в Києві відбулась перша конференція ОУН-Б, що фактично було перенесенням діяльності організації з еміграції в Україну. Відтоді ОУН, створивши свої представництва у деяких областях України, стала називатися Конгресом українських націоналістів (КУН). У жовтні 1992 року на установчому з'їзді Конгресу було ухвалено статут, затверджено структуру організації. В січні 1993 року КУН був зареєстрований як політична партія. Перший збір Конгресу, який визначив основні напрями його роботи, відбувся у липні 1993 року. Конгрес українських націоналістів у політичних резолюціях задекларував підтримку ідеї національної рівноправності, виступив за „встановлення повної рівноправності українців всіх регіонів держави, припинення дискримінації українського громадсько-політичного життя у Криму, Донецько-Криворізькому басейні, на Півдні України” [4, с. 204].

Юрій Пивоваров

В цьому контексті науковий інтерес викликає позиція та світоглядні засади Конгресу українських націоналістів, який визначає себе як права політична партія. Прихильники цього ідейно-політичного напрямку визнавали, що „ідеологічними основами українського націоналізму є ідеалізм та ідея свободи нації”. На противагу матеріалістичним суспільним ідеологіям (комунізм, соціалізм, нацизм, космополітичні форми лібералізму), що плекають ідеал „людини-гвинтика” з домінуванням споживацьких настроїв, „націоналізм плекає ідеал Людини-Лицаря, Людини-Героя, згідно з заповідями героїчної української історії і християнської традиції” [5, с. 336, 337].

Ідея нації в програмі КУН тісно пов’язується з національною демократичною державою. Причому нація – це, вочевидь, не „уявна спільнота”. Нація – „це жива, духовна та найвища органічно самобутня спільнота, що викристалізувалася та виросла в означених історичних, геополітичних, господарських і суспільно-політичних умовах. Це невід’ємна єдність співвітчизників, пов’язаних спільністю походження, мови, культури, традицій і території, спільними історичними зусиллями утвердити свою самобутність поміж народами та спільною волею жити самостійним життям у власній державі. Міцна національна держава, структура та устрій якої відповідають потребам життя нації, – це об’єктивна актуалізація національної волі, це найвища форма організації буття народу. Лише суверенна національна держава, побудована на принципах народовладдя, є гарантом повноцінного вільного і всебічного розвитку нації, може забезпечити вільний розвиток усіх духовних і матеріальних сил українського народу та визначити гідне його місце серед інших державних народів”. Документ вказував і на труднощі національно-державного будівництва, які полягають в тому, що „незавершені національно-визвольні процеси переплітаються з процесами державотворення”, а проголошена українська держава „поки що не стала національною” [5, с. 336, 337].

Український націоналізм, йдеться в оновленій програмі КУНу, це „цілісна ідеологія і політичний рух, що історично зародився з внутрішньої природи Української Нації і є великою рушійною силою, яка гуртує, дисциплінує, скеровує націю на досягнення спільної мети”. Програма окреслює головні параметри Української держави як держави національної, самостійної, демократичної, унітарної, правової, європейської. Партія виступає за президентсько-парламентську республіку, декларує підтримку національно-культурних прав національних меншин і відстоює права депортованих народів на повернення.

Остання програма Конгресу українських націоналістів містить деякі специфічні вимоги у сфері міжнародних відносин, які стосуються не лише України, а й виходять на рівень міждержавних відносин. Так, Конгрес висуває матеріальні претензії до Російської Федерації і вимагає матеріального відшкодування її урядом всім репресованим та насильно

депортованим громадянам колишньої УРСР за їх багаторічну каторжну працю. Партія декларує також необхідність заміни чинного зразка паспорта громадянина України з внесенням графі „національність” і заповнення його лише українською мовою, а також офіційного визнання на державному рівні ОУН-УПА воюючою стороною і надання всім учасникам національно-визвольної боротьби статусу учасника бойових дій [6, с. 8, 9, 12, 13, 14].

Особливе місце у партійно-політичному спектрі націонал-демократичних сил належить Організації українських націоналістів, створеної ще 1929 року. Принципово важливим для долі українського національно-визвольного руху стало рішення XII Великого збору українських націоналістів, що відбувся 22 – 23 травня 1993 року в Ірпені поблизу Києва. У зв'язку із здобуттям державної незалежності України на цьому зібранні було ухвалено рішення „перейти від визвольного націоналізму до державного” і затверджено нову програму ОУН [7, с. 281]. Це об'єднання не відповідає ознакам класичної політичної партії, оскільки, як заявлено в її Декларації, ОУН не має на меті конкурувати з „політичними партіями у боротьбі за владу в Україні”, а заявляє про свою готовність „до найширшої співпраці з усіма українськими національно-демократичними силами” у справі розбудови Української національної держави [6, с. 280]. Як зазначається у розділі програми, присвяченому ідеологічним засадам націоналізму та діяльності ОУН, український націоналізм „не суперечить принципам демократії, навпаки, він мобілізує найширші верстви для боротьби за свої універсальні права і до цього закликає й інші політичні сили. Тим самим він є рухом, а не партією з вузькою програмою та обмеженим колом своїх однодумців” [8, с. 285].

У резолюції Збору під промовистою назвою „До ідеології українського націоналізму” було викладено теоретичні засади етнополітики ОУН. У документі підкреслюється, що нація „визначається духовною єдністю, спільністю території, мови, побуту, національної психології, історичної долі, культурного надбання”. Основною метою діяльності організації визнавалася розбудова Української держави, яка прагне зняти суперечності між інтересами особи й потребами держави. На думку розробників документа, повинен бути знайдений „вивірений баланс між правами і обов'язками громадянина, причому інтереси особи мають підпорядковуватися інтересам народу” [9, с. 300 – 301].

У розділі програми, присвяченому організації державної влади та державному устрою, визначено форму правління України – президентська республіка, адміністративний устрій – унітарна держава. У програмі наголошувалося, що „в важких економічних ситуаціях вихід з кризи може бути здійсненим завдяки підсиленню виконавчої влади, вертикальних виконавчих структур. Сильна президентська влада у даному випадку є найбільш демократичною, тобто реально відповідає інтересам переважної більшості народу. ОУН, виходячи з нинішньої ситуації в суспільстві,

вважає, що парламент повинен законодавчо закріпити за Україною статус президентської республіки”, адміністративний же устрій України має враховувати етнічні та інші особливості регіонів, але „мусить бути побудований так, щоб насамперед забезпечувати єдність та унітарність Української держави” [8, с. 286]. Водночас українські націоналісти визнавали, що основою адміністративного устрою країни мусить бути місцеве самоврядування, яке має свої демократичні традиції, а землі та регіони повинні бути представлені у вищих законодавчих органах влади.

У програмі партії Українська національна асамблея наголошується на розбудові національної відповідальної держави з особливою роллю державного регулювання економіки. Ідеологічною основою УНА є „народність, соціальне реформаторство, суверенна державність, патріотизм, відповідальність і активність громадян, засновані на принципах свободи і прав людини, соціальної солідарності, соціального партнерства і соціальних компромісів”. Громадяни України, йдеться у програмі, повинні стати активними носіями і гарантами національної ідеї, яку партія розуміє як „соціальний захист всіх прошарків суспільства та розуміння ролі нації в державі”. У програмі, попри використання поняття „політична нація”, наголошується на тому, „щоб населення України перетворилось в єдиний український народ, здатний вирішувати свою долю і стати великою нацією”. Показово, що документ декларує боротьбу „за ефективний народний контроль за діяльністю виконавчої влади”, що наближає програмові засади УНА до партій лівого спрямування, де народному контролю приділяється велика увага [10, с. 641, 641 – 642].

Найбільш виразно українські національні цінності викладені у програмі Всеукраїнського об'єднання „Свобода”, яке виступає за Українську державу, де український народ як „природна категорія і виняткова вартість” посідатиме „належне йому панівне становище”. Об'єднання виступає за президентську форму правління, де президент очолюватиме уряд і повністю відповідатиме за соціально-економічне та політичне становище в Україні. ВО „Свобода” бачить законодавчий орган держави у формі однопалатного парламенту, який обиратиметься повністю на пропорційній основі. Цікавою є пропозиція щодо прийняття закону „Про імпичмент суддів”, які, до речі, матимуть обиратися довічно. Близьким до вимог партій лівого спрямування є і положення програми про те, що ВО „Свобода” широко пропагуватиме ідею „переходу українського суспільства від нинішніх форм опосередкованої демократії до форм прямого народовладдя” (мається на увазі широке використання місцевих референдумів).

Програма декларує необхідність законодавчого закріплення прав та обов'язків національних меншин і титульної нації, ухвалення закону про титульну націю. Партія вважає, що українська мова як державна і мова національної більшості має посісти панівне становище у всіх сферах суспільного життя країни. Як зазначається в програмі, неприпустимою

має бути ситуація, коли високі посадові особи, депутати, державні службовці, ректори та викладачі державних університетів на робочому місці і в офіційних інтерв'ю засобам масової інформації не послуговуються державною мовою. ВО „Свобода” закликатиме до пікетування таких установ, бойкоту їх діяльності, а також домагатиметься прийняття закону, за яким депутат, що не послуговується державною мовою на сесіях рад усіх рівнів, а державний службовець, який не використовує державну мову, звільнитиметься за рішенням суду з посади з подальшою довічною забороною працювати в державних установах [11, с. 192, 193, 196].

Українська національна консервативна партія проголошує розбудову „Української Самостійної Соборної Національної Демократичної Держави, яка базується на християнських цінностях”. Стрижнем діяльності УНКП є реалізація української національної ідеї, що передбачає досягнення українською нацією конкурентоспроможності в усіх галузях буття як умови безперервного розвитку. Партія наголошує на етнічному чиннику української нації як корінної, оскільки українська державність „витікає з волі українців, їхнього етнічного та історичного права на державне самовизначення”, а також на культивуванні саме українського націоналізму „без приниження національної гідності інших мешканців України”. На переконання УНКП, необхідно запровадити такі умови надання українського громадянства, як присяга на вірність Україні; перевірка знань державної мови, історії та Конституції України; десять років проживання на українській території, а для осіб українського походження, які бажають повернутися в Україну, гарантувати позачергове надання громадянства. Партія відстоює позицію щодо збереження державного статусу „тільки за українською мовою” [12, с. 657, 658, 659, 660].

Характерними рисами партійних програм **правого центру національно-демократичного спрямування** є: поміркований націоналізм як ідейна основа партійних програм; опора на християнську філософію та мораль (орієнтація на УПЦ-КП); унітарна національна держава зі спільними регіонами; зовнішньополітична орієнтація на Захід (на євроатлантичні структури); ринкове перетворення української економіки; пріоритет розвитку української мови та української національної культури тощо. Це – Народний рух України (НРУ), Християнсько-демократична партія України (ХДПУ), партія „Реформи і порядок” (ПРП), партія „Наша Україна” (НУ), Республіканська християнська партія (РХП), Українська селянська демократична партія (УСДП), Український народний рух (УНР), Українська народна партія „Собор” та інші.

Народний Рух України одним з перших серед політичних сил запропонував цілісну концепцію державотворення, в основу якої покладено ідею побудови національної, демократичної і соціальної держави, розбудови української політичної нації. У новій редакції програми НРУ, прийнятій на VI Всеукраїнських зборах партії 15 – 17

Юрій Пивоваров

грудня 1995 року, Рух ідентифікує себе як „правоцентристська партія національно-демократичної орієнтації”, яка сповідує ідею національної демократії. НРУ – одна з небагатьох партій, яка дає власне визначення націоналізму, який вона розуміє як „сукупність ідей, поглядів, цілей та політичної практики національно-визвольних рухів, що змагаються за право корінної нації на самовизначення і створення власної національної держави, а також ідейні засади державотворчої еліти суспільства у національних державах, які перебувають у стадії оновлення”. НРУ заявляє, що єдиною державною мовою в Україні має бути українська мова, яка має увійти у всі сфери життя. Рух дбає про відродження і розвиток української національної культури, а також про створення умов для культурно-національного задоволення інтересів всіх етнічних спільнот, що живуть в Україні. Особливу увагу партія звертає на здійснення природних прав кримськотатарського народу [13, с. 20, 21 – 22, 26].

Особливе місце у спектрі політичних об'єднань України належить Християнсько-демократичній партії України. Її програма була прийнята на II з'їзді 9 – 10 грудня 1994 року. Теоретичною основою партії є християнська філософія. Над усе – пріоритет духовного над матеріальним началом; підпорядкованість політичної діяльності моральним нормам і гідності людської особистості. Принципи діяльності ХДПУ аналогічні соціал-демократичним: свобода, справедливість, солідарність. Програма декларує побудову в Україні правової, соціально-демократичної держави, яка за формою правління має бути демократичною президентською республікою з двопалатним парламентом – Національними зборами України. Партія проголошує утвердження державного статусу української мови та гарантування права вільного мовного і національно-культурного розвитку всіх національностей, що складають українську націю [14, с. 5, 6, 7].

Партія „Наша Україна”, створена на базі партії „Реформи і порядок”, визначає себе як правоцентристська демократична організація. Її головна ідея – утвердження в Україні демократичного суспільства та правової держави з соціально ринковою економікою. Формою державного правління в Україні, за програмою, має стати парламентсько-президентська республіка з відповідним розподілом повноважень та механізмом стримувань і противаг. Форма адміністративно-територіального устрою країни передбачає збереження унітарного складу держави. У сфері культури та духовності, етнонаціональної політики партія декларує дотримання конституційних положень про державний статус української мови, забезпечення її безумовного функціонування в усіх сферах діяльності держави і суспільства, сприяння вільному розвитку мов національних меншин. В програмі „Нашої України” йдеться про „вільний розвиток титульної української нації і всіх національних меншин; сприяння гармонійному розвитку міжнаціональних відносин на основі врахування інтересів української нації та етнічних груп, взаємної

поваги до історії, традицій, культури, мови, національних почуттів громадян; відновлення прав репресованого кримськотатарського народу, забезпечення його належного представництва в органах влади і місцевого самоврядування Автономної Республіки Крим” [15, с. 133, 134 – 135, 136, 144 – 145].

До партійних програм **консервативного крила правого центру національно-демократичного спрямування** входять такі пріоритети суспільного розвитку, як національна державність, політична стабільність, децентралізація влади та федералізація, зовнішньополітична орієнтація на європейську, але не євроатлантичну інтеграцію, ліберальні ринкові перетворення української економіки з сприятливим інвестиційно-інноваційним кліматом, сталість податкової системи, мінімізація соціальних витрат держави тощо. До партій цього крила належать Українська республіканська партія (УРП), Конституційно-демократична партія (КДП), Ліберально-демократична партія України (ЛДПУ), Демократична партія України (ДемПУ), Партія промисловців і підприємців України (ПППУ) та інші.

Концепція діяльності УРП „Держава, нація, свобода”, ухвалена III з’їздом (травень 1992 року), виходить з того, що „нація – найбільш природне середовище для розвитку людської особистості, необхідне для її повноцінного самовияву, тому збереження і розбудова української нації є одним із завдань УРП. Партія виступає проти нівелювання нації та створення наднаціональних спільнот супроти логіки суспільно-політичного розвитку”.

Стрижнем діяльності УРП „Собор” є реалізація української національної ідеї „як здійснення права українського народу на збереження власної неповторності в спільноті світових народів, на життя в незалежній, соборній, міцній, заможній, демократичній українській державі”. Партія виступає за законодавче визнання „всіх закатованих, репресованих і переслідуваних за звинувачення в „українському націоналізмі” в 1917 – 1991 роках борцями за волю України. Партія домагається надання воякам УПА статусу учасників бойових дій. УРП „Собор” вимагатиме від уряду Російської Федерації компенсації за каторжну працю українців у концтаборах та місцях примусового поселення на її території за схемою, застосованою раніше щодо німецьких „остарбайтерів”. Вважаючи українську мову основою духовності й державного розвитку українського народу, партія всебічно сприятиме захисту її державного статусу [16, с. 772, 776, 777].

Висновки

Спільним знаменником для партій національно-демократичного спрямування є визнання національної державності та демократії як своїх пріоритетних цінностей. В їх програмах нація розуміється як етнос, що набув державного статусу. Наголос на етнічній складовій поняття

Юрій Пивоваров

„українська нація” зроблено у програмових документах майже всіх партій національно-патріотичного і деяких партій національно-демократичного спрямування. Ідея формування „політичної нації” закладена в програмах партій національно-демократичного спрямування як правоцентристських, центристських, так і лівоцентристських, зокрема, НРУ, ПРП, ЛПУ, СДПУ(о). Деякі партії, насамперед національно-патріотичного спрямування, у свої програмах дають визначення поняттю „національна ідея”, серед них УНА, УНКП, УРП „Собор”.

Особливістю програмових засад партій національно-патріотичного спрямування є також наголошення на сильній унітарній державі з президентською або президентсько-парламентською формою правління, яка має супроводжуватися державним регулюванням процесів соціально-економічного розвитку. З проаналізованих нами програм до них належать програми КУН, ОУН, УНА, ВО „Свобода”, ХДПУ.

Небезпека „розчинення” етнічних українців в російськомовному культурному середовищі спричинила актуалізацію питання про захист української мови як державної. За активну державну підтримку розвитку української мови виступають всі національно-патріотичні та національно-демократичні партії, зокрема, ВО „Свобода”, УНКП, УРП „Собор”, ХДПУ, УНП, НДП, ПРП.

Аналіз програм національно орієнтованих українських партій показує наявність у їх програмових документах органічного поєднання ідеї національного самовизначення і демократії. Позитивною рисою дискурсу сучасних українських політичних партій, незалежно від ідейно-політичного спрямування, є те, що в їх програмах наголос ставиться на відродженні не якоїсь однієї, а всіх національних культур в Україні. Небезпека стабільному суспільному розвитку частіше виникає від дій конкретних політиків, схильних задля власних амбіцій чи інших суб’єктивних чинників абсолютизувати і навіть ігнорувати програмові положення. І тут багато що залежить від загальнонаціональної політичної культури, досконалості виборчого законодавства, а також від внутрішньопартійної демократії, механізмів і процедур, які б сприяли приходу до влади прогресивних, толерантних людей, здатних консолідувати українську громаду і привести український народ до злагоди й процвітання.

Література:

1. **Лісовий В.** Націоналізм, нація та національна держава / Василь Лісовий, Олег Проценко // Націоналізм: Антологія. – К. : Смолоскип / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий, 2000. – С. 11 – 34.
2. Політичні партії України: в 3 т. / Уклад. Ю. Шайгородський. – К. : Укр. центр політ. менеджменту, 2005.
3. **Дергачов О.** Місце політичних партій у здійсненні влади в Україні / Олександр Дергачов // Політична думка. – 2002. – №1. – С. 5 – 12.

4. Конференція українських націоналістів. Матеріали і документи. – К.: Вид. Конгр. укр. нац-тів (КУН), 1992. – 238 с.
5. Програма Конгресу Українських Націоналістів (З поправками та доповненнями, прийнятими Збором 2 – 3 липня 1993 р. та Другим Збором 2 – 3 вересня 1995 р.) // Матеріали Другого Збору Конгресу Українських Націоналістів. – К.: Головний провід Конгресу Українських Націоналістів, 1997. – С. 334 – 355.
6. Програма Конгресу Українських Націоналістів // Будуємо Українську національну державу разом! – К.: [б. в.], 2005. – С. 6 – 27.
7. Декларація // ОУН: минуле і майбуття. – К.: Фундація ім. О. Ольжича, 1993. – С. 280 – 282.
8. Програма Організації Українських Націоналістів // ОУН: минуле і майбуття. – К.: Фундація ім. О. Ольжича, 1993. – С. 283 – 294.
9. Резолюція XII Великого Збору Українських Націоналістів // ОУН: минуле і майбуття. – К.: Фундація ім. О. Ольжича, 1993. – С. 295–301.
10. Українська Національна Асамблея. Програма // Політичні партії України: в 3 т. / уклад. Ю. Шайгородський. – К.: Укр. центр політ. менеджменту, 2005. – Т. 3. – С. 641 – 648.
11. Всеукраїнське об'єднання „Свобода”. Програма // Політичні партії України: в 3 т. / уклад. Ю. Шайгородський. – К.: Укр. центр політ. менеджменту, 2005. – Т. 1. – С. 192 – 199.
12. Українська національна консервативна партія. Програма // Політичні партії України: в 3 т. / Уклад. Ю. Шайгородський. – К.: Укр. центр політ. менеджменту, 2005. – Т. 3. – С. 656 – 663.
13. Програма Народного Руху України // Народний Рух України. Державність, демократія, реформи / Відповід. за випуск О. Бондаренко. – К.: [б. в.], 1996. – С. 19 – 60.
14. Християнсько-демократична партія України. Програма // Християнсько-демократична партія України. Програма і Статут. – К.: [б. р. в.]. – С. 5 – 14.
15. Партія „Наша Україна”. Програма // Політичні партії України: в 3 т. / Уклад. Ю. Шайгородський. – К.: Укр. центр політ. менеджменту, 2005. – Т. 2. – С. 131 – 146.
16. Українська республіканська партія „Собор”. Програма // Політичні партії України: в 3 т. / Уклад. Ю. Шайгородський. – К.: Укр. центр політ. менеджменту, 2005. – Т. 3. – С. 771 – 779.